

ПСИХОЛОГІЧНІ ВЕКТОРИ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ШКОЛИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Шатирко Лариса Олексіївна (м. Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-1953-0656

Актуальність означеної в нашій статті постановки проблеми зумовлена запитами практики, яка на тлі екстремальних викликів сучасної соціальної ситуації в Україні потребує різних видів психологічного супроводу в усіх сферах життя, зокрема в рідній викликів війни, значного ускладнення доступу учнівства до освіти, що помітно впливає на її якість. Починаючи від 24 лютого 2022 року чимало українських учнів не мають змоги повернутися до традиційного навчання в закладах освіти. Навіть у відносно безпечних регіонах, навчання в очному чи змішаному форматі постійно переривається через повітряні тривоги, вимкнення світла тощо.

Життєва ситуація учасників освітнього простору в умовах війни є надзвичайно складною, вимагає величезних зусиль для адаптації. Війна, пов'язані із нею соціальні обставини – *політравмівні явища*, що складаються із безлічі травмівних подій, впливають на всі аспекти життя, фізичне здоров'я, психічне добробуття, соціальні взаємодії та освітні можливості. Обставини війни, разом із зменшенням соціальної взаємодії та підтримки учасників освітнього простору, невизначеність майбутнього, страх і втрата звичного оточення істотно впливають на психологічний стан учнів, педагогів та інших учасників освітнього процесу. Війна є екстремальною ситуацією, тобто такою, що виходить за межі звичайного, «нормального людського досвіду. Для окремих груп населення України ця ситуація є гіперекстремальною: внутрішні навантаження, які вона викликає, часом перевищують людські можливості, знижують адаптаційні спроможності, руйнують звичну поведінку, можуть спричинити небезпечні наслідки.

Воєнні виклики надають особливого значення світоглядному значенню освіти для формування життєвих смислів та цінностей, життєстійкості, української ідентичності, становленню особистості, як суб'єкта успішної

цілеспрямованої діяльності упродовж усього життя. Освітні заклади відіграють важливу роль у забезпеченні стабільності та нормалізації життя учнів в умовах війни. Участь у освітньому процесі може допомогти дітям зберегти відчуття нормальності, але без належної психологічної підтримки навчання може стати додатковим джерелом стресу. Психологізація освітнього простору є суттєвим чинником збереження та зміцнення психологічного здоров'я учасників і виступає альтернативою існуючому агресивному соціальному середовищу, екстремальній освітній реальності.

Зростає потреба у розробленні й упровадженні спеціалізованих програм, навчальних матеріалів психологічної підтримки та реабілітації для всіх учасників освітнього процесу. Ці програми та освітня література мають враховувати специфіку травмівних переживань і бути адаптованими до вікових, індивідуальних особливостей дітей та дорослих. Школи та інші освітні установи можуть стати важливими осередками допомоги, й для цього потрібні науково обґрунтовані підходи та стратегії, які враховують специфіку роботи з постраждалими від втрат. Навчальна література підтримує відчуття нормалізації особистого досвіду під час війни, розуміння мети і сенсу освіти, вписуючи навчання в ширший контекст особистісного зростання, академічних досягнень і майбутніх освітніх кроків[2]. Необхідність забезпечення очікувань суспільства щодо психологічної допомоги у сфері навчальної літератури актуалізувала в нашому дослідженні **Мету**, що полягає в окресленні характеристик сучасного екстремального освітнього простору в контексті феномену невизначеності, психологічних особливостей розвитку особистості в цих умовах, з'ясування можливостей відображення та інтеграції характеристик невизначеності засобами навчальної літератури.

Виклад основного матеріалу. Екстремальність сучасної соціальної ситуації, обставини війни, втрат, швидких трансформацій роблять освітній простір невизначеним, хаотичним та мінливим, що зумовлює необхідність глибокого осмислення освітнього простору та перспективного бачення напрямків, векторів розвитку особистості в умовах освітнього простору,

розуміння психологічних ресурсів подолання негативних обставин та застосування відповідних засобів, матеріалів психологічної підтримки конструктивних стратегій побудови особистістю власної траєкторії розвитку. Основний ризик сучасної екстремальної освітньої реальності лежить в площині втрати смислів освіти, занурення в ціннісний хаос. Це спонукає до вивчення психологічних закономірностей становлення особистості в умовах нестабільної освітньої реальності, пошуку ресурсів та засобів подолання хаосу, редукування його ознак в конструктивному ключі для забезпечення діяльності усіх учасників освітнього простору.

Завданням освіти постає підготовка учнів до життя в нестійкому, нестабільному суперечливому світі. Проблеми освітнього простору, зумовлені соціальними викликами, - ризики, фрустрації, конфлікти, непередбачуваність стають реальними обставинами й умовами, контекстом соціальних стосунків, стають реальністю в якій формується свідомість суб'єктів освіти. Екстремальні характеристики освітнього середовища, необхідність актуалізації суб'єктної позиції особистості в процесі навчання зумовлює потребу пошуку психологічних підґрунть, що дозволять осмислити проблему розвитку особистості в освітньому просторі. В цьому числі складових психологізації бачимо потужний потенціал навчальної літератури, матеріалів для школи.

Розроблення, ретельний добір, експертиза, максимально можливе використання підручників для шкіл під час війни стає дієвим ресурсом підтримки учасників освітнього простору в умовах соціальних обмежень, екзистенційних втрат. Вартий уваги також аспект, що висвітлює шкільний підручник, як інструмент ціннісної євроінтеграції України, імплементації, розуміння і прийняття європейських цінностей. 23 червня 2022 року Україні був наданий статус кандидата на вступ до Європейського Союзу, що вкотре юридично закріпило на загальноєвропейському рівні здійснений євроінтеграційний вибір, який український народ продовжує героїчно відстоювати у виснажливій війні з російським агресором. Науковці, освітяни

України впродовж воєнних місяців неодноразово демонстрували важливість інтелектуального громадянського фронту, об'єднуючись заради взаємодопомоги та майбутньої перемоги. Увага спільноти України до євроінтеграційної тематики, Європейські прагнення, європейський вектор розвитку спрямовує до актуальних завдань та міжнародного досвіду гуманітарних завдань, в ряду яких, зокрема, питання системи освіти, яка надзвичайно важлива для збереження психічного здоров'я та розвитку суспільства й є конкретним кроком на шляху зближення нашої держави та європейської спільноти. Багаторічний міжнародний досвід наполегливо радить всіляко зберігати й задіювати ресурс навчальних матеріалів у забезпеченні системи освіти країни в умовах війни, оскільки саме засобами підручників вирішуються нагальні тактичні проблеми в складних кризових умовах. Навчальні книги стають портативними освітніми ресурсами за відсутності функціонуючих шкільних будівель, виступають системоутворювальним чинником утвердження суспільних освітніх наративів, розвитку освіти та забезпечення її безперервності, надаючи необхідні змістовні та структурні ресурси для усіх учасників освітнього простору в узгодженні із національними освітніми цілями та пріоритетами. Шкільний підручник допомагає компенсувати негативні моменти трансформації соціальної взаємодії учасників освітнього простору в умовах війни, розриву комунікативних зв'язків, усталених соціально-психологічних механізмів психічного розвитку дитини. Навколо шкільного підручника центрується конструктивна взаємодія з усіма учасниками освітнього простору, учні навчаються, як шукати підтримки у дорослих, друзів і членів сім'ї, яким вони довіряють, а також як будувати і підтримувати стосунки. Шкільний підручник має істотні важелі формування цінностей освіти для усіх учасників освітнього простору, формування почуття ідентичності, нормальності, стабільності та приналежності до навчального процесу.

Психологічні характеристики екстремального освітнього простору. Сучасному освітньому простору України притаманні ознаки мінливості,

суперечливості, неупорядкованості, наявності великого потоку інформації, зумовлені швидкими змінами соціальної ситуації з незаданими ціннісними орієнтирами, хаотичністю світу, середовища. Мінливість утруднює виділення певних конкретних детермінант становлення особистості, створює множинні довільні варіанти соціалізації. Сучасні складні обставини війни інтегрувались в освітній простір й наповнили його невизначеністю, внутрішніми протиріччями взаємодії, загостренням соціальних проблем, незабезпеченням вітальних потреб захищеності та безпеки. Сьогодні невизначеність стає провідним виміром розгортання освітнього простору. Основними характеристиками невизначеності є мінливість, багатоваріативність, множинність, смислова незаданість, суперечливість. Виклики складного дезорганізованого освітнього простору діють не лише на рівні особистості, але й на рівні груп, соціальних об'єднань, суспільних рухів, не лише змінюють деформують процеси становлення особистості але й руйнують рівновагу соціальні структури освітнього простору, трансформують зовнішні та внутрішні зв'язки, вектори активності, позбавляють можливості планування обов'язкового результату, створюють велику кількість варіантів свободи, різноманітних векторів розвитку особистості. Необхідно, визнаючи стан речей, осмислювати становлення особистості на основі такого розуміння.

Надзвичайно важливим постає завдання визначення психологічних характеристик екстремального освітнього простору і врахування їх в розробці навчальних матеріалів. Освітній простір перебуває під значним впливом психологічних вимірів, які виникають у відповідь на невизначеність і непередбачуваність, особливо в умовах зовнішніх ризиків і загроз. В умовах війни розробка навчальних матеріалів, які враховують психологічні потреби, має вирішальне значення для формування стійкості та взаєморозуміння серед учнів.

Вважаємо продуктивним використання принципу характеристик невизначеності у вирішенні проблеми психологічних векторів орієнтації сучасної навчальної літератури для школи в умовах екстремальної освітньої

реальності. В свою чергу розглядаємо визначальною характеристикою розвивальних здатностей освітнього простору, яка забезпечує зміцнення та підтримку психічного здоров'я усіх учасників освітнього простору психологічну безпеку, що є провідним системо утворювальним підґрунтям моделювання психологічних складових розроблення навчальних матеріалів. В умовах війни, екстремального освітнього простору, складові психологічного змісту навчальних матеріалів центруються навколо характеристик безпеки.

В контексті осмислення психологічного змісту навчальних матеріалів, розглянемо ключові психологічні орієнтири, які можуть допомогти у створенні ефективної, підтримуючої та релевантної навчальної літератури, що відповідає психологічним потребам учнів в умовах війни.

Окреслення методологічних координат визначення психологічних орієнтирів навчальних матеріалів має ґрунтуватись на системі уявлень про психологічну складову стратегічних настанов освіти на абсолютну цінність внутрішнього потенціалу розвитку людини, як особистості з безумовними правами на свободу, саморозвиток, самостійний відповідальний вибір. Генетико-креативний метод визначає психологічні ресурси розвитку особистості, як цілісного психологічного явища, що розгортається в складних екстремальних непрогнозованих умовах війни, які трансформують координати генези самосвідомості людини, її тілесного досвіду, формування образу «я», розуміння навколишнього світу, формування здатності індивіду до самовизначення, самоідентифікації[1]. Осмислення соціальних викликів воєнного часу, глобальних не прогнозованих трансформацій, їх психологічна інтерпретація, визначення ресурсів психологічного подолання негативних впливів невизначеності окреслює методологічні напрямки використання усталених психологічних теорій (наприклад, теорія розвивального навчання, життестійкості, детермінації), щоб керувати розробкою змісту. В свою чергу, теоретична опрацьованість в процесі складання навчальної програми сприяє узгодженню змісту з існуючими освітніми стандартами та навчальними програмами для забезпечення узгодженості та актуальності. Поряд з тим,

теоретичні розвідки передбачають міждисциплінарний аналізу стану розробки проблеми в психологічному, педагогічному, філософському, соціально-культурологічному аспектах, визнаючи особливу роль психології в пошуку нових підходів та шляхів вирішення найскладніших завдань освіти в умовах глибоких соціальних перетворень та практичну відповідальність психологів за реалізацію освітніх завдань суспільства. Міждисциплінарна співпраця психологами, педагогами, соціальними працівниками та травматологами для створення комплексного контенту, залучення експертів, включення ідей з різних культурних середовищ сприятиме забезпеченню інклюзивності та релевантності, культурної чутливості. Також міждисциплінарна співпраця дозволить передбачити можливість адаптації матеріалів до конкретних культурних і соціальних контекстів різних спільнот, сприятиме забезпеченню різноманітного представництва в прикладах, сценаріях та ілюстраціях, щоб відобразити досвід усіх учнів.

Логічно постає питання джерел, способів оцінки реального стану проблеми розробки освітнього контенту для сучасної української школи. Необхідна оцінка потреб, організація та проведення опитувань та інтерв'ю з учнями, педагогами та фахівцями, експертами, авторами підручників, щоб визначити конкретні психологічні потреби та проблеми. Продуктивним є використання контекстуального аналізу соціально-політичного і культурного контексту війни, щоб зрозуміти її вплив на цільові групи учасників освітнього простору. Попередній аналіз має доповнюватись оцінкою та зворотнім зв'язком, проведенням пілотного тестування матеріалів у невеликих групах, щоб зібрати відгуки та зробити необхідні корективи. Якісне та кількісне оцінювання, впровадження системи поточного оцінювання та зворотного зв'язку для постійного вдосконалення контенту на основі користувачького досвіду сприятиме досягненню позитивних результатів. Окремо слід зазначити, що у випадку залучення учасників до досліджень, або процесів зворотного зв'язку, необхідно забезпечити інформовану згоду та прозорість щодо використання результатів дослідження. Пропонуємо бланки юридично опрацьованої

інформованої добровільної згоди на проведення психологічного дослідження (експерименту), психологічного тренінгу для різних груп учасників освітнього простору [3]. Принцип зворотнього зв'язку є необхідним в застосуванні як стосовно процесу розроблення контенту навчальних матеріалів, так і в організації його змісту. Цикли зворотного зв'язку, впровадження регулярних механізмів зворотного зв'язку дозволяє педагогам коригувати свої підходи на основі потреб і особливостей сприйняття матеріалу учнів, підвищуючи оперативність реагування.

Однією із найбільш істотних ознак сучасного освітнього простору України є його дистанційний характер, оскільки сукупність обставин соціальної ситуації війни визначила дистанційність, як домінуючу рису організації освіти. В цьому контексті визнається, що дистанційні навчальні курси, побудовані з урахуванням психолого-педагогічних вимог, є продуктивним чинником оптимізації психологічних ресурсів особистості, подолання інтернет-залежностей, є засобом інтелектуального розвитку, сприяють широкому використанню доступних онлайн-матеріалів. Поряд з тим, втілення предметного змісту навчання в різноманітні форми подання матеріалу, узгодження із традиційним використанням на уроці друкованої навчальної книги активно конкурують електронні посібники, аудіо- та відео засоби, мультимедійні продукти, анімація, презентації, тренажери, активні моделі та симулятори. Стурбованість викликає терміновий характер створення освітніх ресурсів на електронній основі спеціалістами добре обізнаними у створенні цифрового контенту, але недостатньо в методиці, теорії викладання та побудови навчального матеріалу.

В числі важливих системних психологічних орієнтирів сучасної навчальної літератури для школи в умовах екстремальної освітньої реальності необхідно також назвати, щонайменше, наступні. Врахування травмітного досвіду обставин життя учасників освітнього простору (знання про травму, ознаки, сприяння почуттям безпеки та довіри, розширення прав і можливостей). Цілеспрямоване формування стратегій подолання,

конструктивного переживання досвіду війни (управління стресом, розвиток життєстійкості, позитивного мислення, адаптації у невизначеному середовищі). Проблеми емоційного спектру проживання досвіду війни та екстремальних обставин освітньої реальності (навички вирішення конфліктів, спілкування, вираження почуттів, підтримки в соціумі, нормалізація звернень по допомогу, емоційна, психологічна підтримка). Організація, підтримка соціальної взаємодії (розбудова спільнот, спільна діяльність в учінні, командна робота, сприяння солідарності). Розвиток характеристик суб'єктності учасників освітнього простору (навички робити вибір, приймати рішення, брати відповідальність, ставити цілі, контролювати свою діяльність, визначати мету, внутрішня мотивація, ціннісна, смислова орієнтація в дійсності). Розвиток навичок взаємодопомоги та самодопомоги. Навички роботи в інформаційному просторі (медіаграмотність, критичне мислення, розуміння дезінформації, пропаганди, психологічних механізмів впливу). Питання форми та змісту навчального контенту (дизайн, використання різноманітних форматів, врахування цільової аудиторії, вікових спроможностей, індивідуальних потреб, повага контенту до конфіденційності та приватності). Гнучкість у підходах до навчання (персоналізоване навчання, змішане навчальне середовище, адаптація методів навчання до індивідуальних потреб).

Врахування означених психологічних орієнтирів може допомогти у створенні навчальних матеріалів, які не лише задовольняють нагальні психологічні потреби учнів у контексті воєнного часу, але й озброюють їх навичками та знаннями на майбутнє.

Висновки.

Психологізація освітнього простору є суттєвим чинником збереження та зміцнення психологічного здоров'я учасників і виступає альтернативою існуючому агресивному соціальному середовищу, екстремальній освітній реальності.

Увага до психологічних аспектів освітнього простору в умовах невизначеності сприятиме емоційній безпеці, стійкості, адаптивності та створенню спільноти, яка співпрацює. Надаючи пріоритет цим аспектам, освітяни можуть створити середовище, в якому учні не лише здатні впоратись з непередбачуваністю, а й процвітають у ньому. Послідовне відслідковування тенденцій становлення особистості в мінливому освітньому просторі дозволить розкрити, що лежить в основі соціалізації особистості, її ціннісного зростання й визначить шляхи побудови продуктивної освітньої взаємодії та технології розвитку й саморозвитку суб'єкта в освіті, розкрити вікові закономірності розвитку особистості, становлення якої відбувається в багатоваріантному освітньому просторі.

Перебудова взаємодії учасників освітнього простору створює складності екзистенційного характеру, трансформує перспективи, сповільнює адаптацію та самореалізацію. Виклики соціальної ситуації актуалізують питання визначення цільових орієнтирів освіти, умов та механізмів, що забезпечують розвиток особистості, підтримку добробуття суб'єкта .

Психологічна безпека є провідною, визначальною характеристикою розвивальних здатностей освітнього простору, яка забезпечує зміцнення та підтримку психічного здоров'я усіх учасників освітнього простору. Психологічну безпеку доцільно розглядати як систему утворювальне підґрунтя моделювання і психологічних складових у розробленні навчальних матеріалів.

Активізація ресурсних можливостей організації освітніх процесів, в умовах воєнного часу, їх психологічний супровід спонукає до розроблення ефективних психологічних стратегій та програм підтримки усіх учасників освітнього простору. Створення безпечного, підтримуючого, відкритого для обговорення проблем середовища освітнього закладу потребує адаптації навчальних програм та усіх навчальних матеріалів, підручників до умов війни, включення в них елементів психологічної освіти, розвитку навичок стресостійкості та емоційної регуляції. Створення, використання культурно

чутливих і контекстуально релевантних підручників для шкіл в умовах війни має глибоке смислове навантаження в забезпеченні реалізації цільових освітніх настанов суспільства та підтримки психічного здоров'я учасників освітнього простору. Підручники надають учням і вчителям відчуття нормальності та стабільності формують конструктивні поведінкові стратегії подолання, окреслюють напрямки діяльності в умовах потрясінь і невизначеності, допомагаючи відновити довіру до системи освіти та суспільства в цілому.

Список використаної літератури.

1. Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми: монографія [Колектив авторів] за ред. С.Д.Максименка. – Київ. : Видавничий Дім «Слово», 2020. – 220 с. ISBN 978-966-194-322-2. - URI: Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/723176>
2. Шатирко Л.О. Психологічні виміри осмислення шкільного підручника в умовах війни. *Актуальні проблеми психології навчання в сучасній соціокультурній ситуації: збірник матеріалів наукових доповідей круглого столу, присвяченого творчій спадщині І. О. Синиці* (м. Київ, 11-12 квітня 2024 року). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2024. 218 с. URL <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741252>
3. Шатирко Л.О. Експериментальна традиція психології навчання в Україні. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 325 с. URI: <https://lib.iitta.gov.ua/709728/2/Шатирко%20Л.О.%20Експериментальна%20традиція%20%20психології%20навчання%20в%20Україні.pdf>